

Religioznost kao prediktor vrijednosnih orijentacija

DUŠKO SEKULIĆ

Flinders University, Australia

e-mail: dusko.sekulic@flinders.edu.au

ŽELJKA ŠPORER

University of South Australia, Australia

e-mail: zeljka.sporer@unisa.edu.au

UDK 316.74:2

316.648:2

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 10. svibnja 2006.

Rad polazi od analogije s nalazima Rodneyja Starka da je religioznost dobar prediktor moralnih stavova onda kad je razina religioznosti u okolini visoka, a nije dobar prediktor kad je razina niska. Ovdje postavljamo pitanje što se zbiva s prediktivnom sposobnošću religioznosti u situaciji povećanja religioznosti u Hrvatskoj u postsocijalističkom razdoblju? Hipoteza izvedena iz analogije sa Starkom bila bi da će se prediktivna sposobnost religioznosti povećati, a kontrapoteza da će se smanjiti jer možemo očekivati da je religioznost u postsocijalističkom razdoblju "manje iskrena", više produkt konformizma, od one koja je prevladavala u socijalističkom razdoblju gdje je izraz stvarnog uvjerenja. Rezultati potvrđuju prvu hipotezu, religioznost je i u postsocijalizmu dobar prediktor vrijednosnih orijentacija, bolje predviđa spolni konzervativizam i autoritarnost, ali ne i nacionalizam. Razlog zašto ne predviđa i nacionalizam jest u tome što se razina nacionalizma povećala zajedno s religioznošću, a razina ostalih vrijednosti je ostala ista ili se smanjila pa se povećao jaz između njih i religioznosti.

Longitudinalni podaci iz četiriju istraživanja provedenih u Hrvatskoj u razdoblju od 1985. pa do 2004. upućuju na još jedan zanimljiv nalaz, a to je da je pogrešno zaključivati iz pozitivne korelacije između vrijednosnih orijentacija dobivenih u jednoj vremenskoj točki da će se te vrijednosne orijentacije kretati u budućnosti u istom smjeru. Naši podaci pokazuju da imamo pozitivnu korelaciju, primjerice, između religioznosti i spolnog konzervativizma u svakoj vremenskoj točki, ali se one kreću u obratnom smjeru – religioznost raste, a spolni konzervativizam opada.

Ključne riječi: RELIGIOZNOST, PREDIKTIVNA SPOSOBNOST, VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE, NACIONALIZAM, SPOLNI KONZERVATIVIZAM, AUTORITARIZAM

Definiranje problema

Jedan od općenito zapaženih fenomena u postkomunističkoj tranziciji jest povećanje religioznosti. Uz vrlo male iznimke razina religioznosti danas je veća nego što je to bila u doba komunizma (Tomka, 1995; Froese, 2001; Gautier, 1997; Need and Evans, 2001). Hrvatska u tom procesu nije iznimka. Upravo obratno, u njoj je porast religioznosti značajan (Vrcan, 2001). U ovom nas radu neće toliko zanimati analiza samog porasta religioznosti nego posljedice tog porasta za položaj i značaj religioznosti u širem kontekstu vrijednosnog kompleksa pojedinca, a onda i šireg društva. Postoji opsežna literatura¹ koja pokazuje kako religioznost može služiti kao indikator ili pretkazatelj ostalih političkih, socijalnih i širih vrijednosnih orijentacija. Religija se osobito vezuje uz netolerantnost (Beatty, Walter, 1984; Nunn, Crockett, Williams, 1978; Piereson, Sullivan i Marcus, 1980; Stouffer, 1955). Neka prijašnja istraživanja uputila su na religioznost kao najznačajniji prediktor etničke netolerancije (Hodson, Sekulic, Massey, 1994), a istraživanja političkih opredjeljenja u Hrvatskoj upućuju na religioznost kao najznačajniji prediktor političkog opredjeljenja (Šiber, 1998; 2001). U tome Hrvatska nije nikakav specifikum. U nizu industrijskih i postindustrijskih društava religija se pokazuje kao pouzdaniji prediktor političke orijentacije i glasovanja na izborima nego što je socioekonomski status (Norris, 2004).

Ovdje želimo specificirati jednu hipotezu nastalu na temelju analogije izvedene iz istraživanja Starka i suradnika (Stark, 1996). Naime, dosta je dugo bilo uvriježeno mišljenje da religioznost nije nikakav prediktor moralnih stavova. To je bilo zasnovano na nalazima Hirschia i Starka

¹ Jedan rezime za američku literaturu v. kod Jelen, 1998.

(1969) o mladeži na zapadnoj obali SAD-a. Niz kasnijih istraživanja (na jugu SAD-a) došao je do oprečnih rezultata (Higgins, Albrecht, 1977; Albrecht, Chadwick, Alcorn, 1977). Tako su dva niza oprečnih rezultata stajala jedan uz drugoga do teorijske sinteze koju je opet ponudio Stark. On je, naime, pronašao da prediktivna moć religioznosti u odnosu na moralne stavove ovisi o kontekstu. U kontekstu u kojem je religioznost niska (a to je slučaj na zapadnoj obali gdje je Stark provodio svoje prve ankete) religioznost pojedinca ne pretače se u pretkazatelja njegovih ostalih moralnih sudova. Upravo obratno, kad je opća religioznost visoka (kao što je to na Jugu SAD-a) individualna religioznost postaje značajnim prediktorom ostalih moralnih stavova. Drugim riječima, da li religioznost jest ili nije prediktor moralnih stavova, ovisi o kontekstu definiranom kao opća razina religioznosti. O tome da društveni kontekst utječe na ljudska ponašanja i stavove postoji mnoštvo dokaza. Taj nalaz upućuje na nešto više od toga. Ovdje se ne tvrdi da jedan kontekst utječe na razinu religioznosti (to bi bila tautologija jer se kontekst definira kao razina religioznosti), nego da kontekst utječe na odnos između sklopa varijabli na individualnoj razini (u ovom slučaju religioznosti i moralnih stavova).

Polazeći od tih nalaza, možemo, po analogiji, postaviti jedno fundamentalno pitanje. *Kakve su posljedice konteksta (povećanja razine religioznosti u Hrvatskoj) za prediktivnu sposobnost religioznosti na ostale stavove?* Ako preuzmемо analogiju iz Starkove teorije kontekstualne determiniranosti značaja religioznosti kao prediktora, onda možemo reći da povećanje religioznosti u Hrvatskoj vjerojatno dovodi do povećanja njezine prediktivne sposobnosti za ostale vrijednosne orijentacije. Pritom, dakako, moramo biti svjesni da svaka analogija, pa tako i ova, ima ograničenu validnost. Dok je s jedne strane logička struktura hipoteze jednaka (kontekst veće ili manje religioznosti kao neovisna varijabla), ove su dvije situacije historijski i dinamički posve različite. Najznačajnija razlika je da u onoj Starkovoj imamo dva stabilna konteksta. Jug i Zapad SAD-a predstavljaju dva stabilna konteksta različite razine religioznosti koji imaju različite posljedice za značenje individualne religioznosti. U našoj situaciji postoji jedan kontekst koji se promijenio (od niže na višu razinu religioznosti). Prema tome, postavlja se pitanje ima li promjena konteksta od niže razine religioznosti prema višoj isti efekt kao i historijski stabilna situacija više razine religioznosti.

Druga je razlika u tome što ćemo ovdje ispitivati predviđajuću sposobnost religioznosti za mnogo širi spektar vrijednosnih orijentacija nego što je to moralna orijentacija. Prema tome, možemo razviti pitanje ima li religioznost istu prediktivnu vrijednost za ostale vrijednosne orijentacije kakvu ima za moralne orijentacije. Ranija su istraživanja u hrvatskom kontekstu pokazala golemo značenje religioznosti za izbornu ponašanje (Šiber, 1998; 2001) ili potporu režimu (Sekulić, Šporer, 1997). Pitanje je znači li viša razina religioznosti u postsocijalizmu veću ili manju prediktivnost za ostale vrijednosti? Kad ispitujemo ostale vrijednosne orijentacije u duljem vremenskom razdoblju, moramo dodati još jedno složeno pitanje. Da li intenzitet ostalih vrijednosnih orijentacija pada ili raste, primjerice, postaju li ljudi više ili manje nacionalistički orijentirani, ili postaju li više ili manje konzervativni (Sekulić, Hodson, Massey, 2002), više ili manje tradicionalistički orijentirani. To kretanje vrijednosnih orijentacija ne mora biti, kao što ćemo vidjeti, i nije konzistentno. Jedna vrijednost (primjerice religioznost) može rasti, a druge (primjerice stavovi prema ravnopravnosti spolova – koji bi zajedno s religioznošću činili neku vrstu konzervativnog kompleksa) mogu padati. Dodatno pitanje koje se postavlja jest da prediktivna sposobnost religioznost ne ovisi samo o varijacijama u razini opće religioznosti, nego također i o općoj razini ili rasprostranjenosti vrijednosnog stava koji se uzima kao zavisna varijabla.

Osnovne promjene vrijednosnih stavova možemo dovesti u vezu s općim trendom modernizacije. Hrvatsko je društvo u sklopu jugoslavenskog modela socijalizma prošlo kroz značajni proces modernizacije i transformacije. Od agrarne zemlje prešlo se u industrijsku, a od industrijske, po nizu ekonomskih indikatora, već prema pragu postindustrijskog društva. Druga velika transformacija jest prijelaz iz komunizma u postkomunizam. Vrijednosne orijentacije bile su svakako potka ovim promjenama, ali isto tako one su, kao što ćemo vidjeti, umnogome uvjetovane tim promjenama.

Hipoteze

Polazeći od gore rečenog, možemo postaviti nekoliko općih hipoteza.

Prvo je pitanje ima li religija prediktivnu sposobnost i ima li ta prediktivna sposobnost jednaku snagu za sve ostale vrijednosti? Općenito postavljamo hipotezu da je religioznost dio tradicionalističkoga vrijednosnog kompleksa i da ona dobro predviđa ostale tradicionalističke vrijednosne orijentacije. U sferi više političkih orijentacija religioznost znači više desnu orijentaciju, u našem historijskom i političkom kontekstu to znači veću potporu više nacionalistički orijentiranim strankama. (O općenitoj povezanosti religioznosti i “desne” orijentacije v. Norris-Inglehart, 2004:201-208). Stark i Finke (2000) kritiziraju dominantno mišljenje u sociologiji da je autoritarnost usko povezana s religioznošću. Prema njihovu mišljenju, to potječe još od klasične Adornove studije o autoritarnoj ličnosti (1950), ali nije zasnovano na empirijskim podacima. Empirijska analiza daje nešto kompleksniju sliku i ne potvrđuje izravnu relaciju autoritarnost – religioznost (B. Laytke, Finkel, Kirkpatrick, 2001; Laytke, Finkel, Bringle, Kirkpatrick 2002). Ovdje ćemo pokušati vidjeti ima li religioznost prediktivnu sposobnost u odnosu na opću i političku autoritarnost kako smo je dalje u tekstu definirali.

Drugo je pitanje mijenja li se prediktivna sposobnost religioznosti, tj. povećava li se, smanjuje ili ostaje ista u kontekstu naglih socijalnih promjena koje rezultiraju povećanom religioznošću u postkomunizmu? U vezi s tim možemo postaviti tri različite hipoteze.

“Kontekstualna hipoteza”. Prediktivna sposobnost religioznosti u postkomunizmu za ostale vrijednosne orijentacije raste. Ta se hipoteza temelji na prethodnoj analogiji sa Starkovim nalazima o značaju religioznog okruženja za moralne stavove. Njegin je smisao da povećanje opće razine religioznosti (okolina je više religiozna) djeluje tako da se povećava korelacija između religioznosti i ostalih vrijednosti. Ta hipoteza govori o značaju konteksta (opće razine religioznosti) za prediktivnu sposobnost religioznosti bez obzira na dinamiku promjene.

“Hipoteza razvodnjenog konteksta”. U situaciji naglih socijalnih promjena gdje se mijenja socijalni kontekst i postoji nagli skok religioznosti – tj. nemamo neku stalnu visoku razinu religioznosti, nego imamo naglu “konverziju”, značajan broj ljudi koji su se prije izjašnjavali kao nereligiozni sada se izjašnjavaju kao religiozni. Dok je u komunizmu religiozno izjašnjavanje značilo određeno protivljenje sekularno-ateističkom režimu, a nereligiozno izjašnjavanje nosilo u sebi dozu konformizma, sada se situacija okreće. Nereligiozno izjašnjavanje znači oporbu prema režimu i socijalnoj stvarnosti koja biva prožeta religioznim vrijednostima i značajnim približavanjem crkve i države, kao i eksploziji uloge crkve (ponajprije katoličke) u javnom životu. Sada religiozno izjašnjavanje znači konformizam kao što je to prije značilo nereligiozno. Protivno prethodnoj hipotezi na temelju ovog rezoniranja možemo pretpostaviti da će se prediktivna sposobnost religioznosti smanjiti. Naime, kao što je prije bilo mnogo onih koji su možda bili religiozni, ali su zbog oportunitizma izjavljivali da su nereligiozni, sada možemo pretpostaviti da postoji znatan broj onih koji su “otkrili” da su religiozni zbog čisto oportunističkih razloga. U tom je slučaju religioznost bila “čvršće” i “dublje” ukorijenjena kod onih koji su se izjašnjavali religioznima u prethodnom sustavu. Konzekventno možemo onda očekivati da će tada prediktivna sposobnost religioznosti za ostale stavove biti veća. Obratno, budući da sada imamo mnogo više “plitko” religioznih u postkomunizmu koji su to samo zbog konformizma ili oportunitizma, onda je i prediktivna sposobnost njihove religioznosti za ostale stavove manja.

“Religija nije prediktor”. Konačno, kao treću “kontrolnu” hipotezu možemo uvesti predviđanje da neće doći ni do kakve promjene u prediktivnoj sposobnosti religioznosti za ostale vrijednosti i stavove. Kako nije na djelu niti jedan od procesa opisanih u prethodnim dvjema hipotezama, možemo zaključiti da neće doći ni do kakvih promjena. Ako prediktivna sposobnost religioznosti ne ovisi o općoj razini religioznosti niti o “dubini” religioznosti, onda neće biti nikakvih promjena u njezinoj prediktivnoj sposobnosti.

Hipoteze u pogledu prediktivne sposobnosti religioznosti u postkomunizmu (nakon povećanja opće religioznosti) možemo shematski prikazati na sljedeći način:

Prediktivna moć religioznosti

	<i>Komunizam</i>	<i>Postkomunizam</i>
<i>Kontekstualna</i>	Prediktivna moć niska	Prediktivna moć raste
<i>Razvodnjeni kontekst</i>	Prediktivna moć visoka	Prediktivna moć opada
<i>Nije prediktor</i>	Nema prognoze	Prediktivna moć nepromijenjena

Treće se pitanje odnosi na stupanj varijacije drugih stavova prema religioznosti. Polazimo od općenite pretpostavke da je religioznost dio konzervativnoga vrijednosnog kompleksa i da na taj način djeluje kao prediktor za općenito konzervativnu orijentaciju. Pritom, međutim, treba naznačiti da u funkciji vremena neki konzervativni stavovi postaju rjeđi (na primjer ljudi počinju više prihvaćati ravnopravnost muškaraca i žena) i u tim bi dimenzijama religioznost bila bolji prediktor da sama nije porasla. Dakle, što manje ljudi prihvaća neki konzervativni stav, to će religioznost bolje diferencirati one koji ga prihvaćaju od onih koji ga ne prihvaćaju. Vrijedi i obratno. Ako neki konzervativni stav postaje opće prihvaćen (na primjer ljudi postaju više nacionalistički orijentirani), to će onda religioznost biti manje sposobna diferencirati između tako proširenih stavova na primjer između “nacionalista” i “nenacionalista”. Hipoteza, religioznost bolje predviđa stavove koji su manje prošireni od onih koji su više prošireni, formulirana je pod pretpostavkom konstantne religioznosti. Mi ovdje, kao što ćemo vidjeti imamo situaciju povećane religioznosti. Kako povećana religioznost djeluje na promijenjene stavove vjerojatno ovisi o tome koja će se od prethodno formuliranih hipoteza pokazati točnom. Ako je kontekstualna hipoteza točna, onda će vjerojatno prediktivna sposobnost biti relativno manja (ili će manje narasti) kod stavova koji postaju prošireniji. Ako je hipoteza razvodnjavanja točna, onda će vjerojatno taj efekt biti još izraženiji.

Sve u svemu, to znači da religioznost bolje predviđa konzervativne stavove koji su manje prošireni nego one koji su više prošireni. Konzekventno tome, ako stavovi postaju manje prihvaćeni, onda ih religioznost bolje predviđa i obratno. Situacija se komplicira ako i sama religioznost (kao u našem slučaju) postaje više (ili u teorijskom slučaju manje) rasprostranjena. U tom slučaju možemo predvidjeti da će religioznost to bolje predviđati druge stavove što je razlike između razina religioznosti i razina tih stavova veća.

Nacrt istraživanja i varijable

U našem općenitom modelu polazimo od jednostavnog nacrta “prije – poslije”. Koristimo činjenicu da imamo na raspolaganju rezultate četiri istraživanja provedena na području Hrvatske 1985. i 1989. (dakle kad je Hrvatska još socijalistička i u sklopu Jugoslavije) i 1996. i 2004. kad je Hrvatska “zemlja u tranziciji” (kapitalistička) i samostalna država.² Podaci za 1985. ovdje se navode samo kao ilustracija jer konstrukcija uzorka ne dopušta neku dublju komparaciju. Naime 1985. riječ je o uzorku aktivnog stanovništva, a u kasnijim godinama o reprezentativnim uzorcima cijele populacije. Također je upitna usporedivost između 1996. i 2004. budući da su ista pitanja ispitivana korištenjem nešto različitih ljestvica. Na taj problem upozorit ćemo kod interpretacije podataka, ali kao što ćemo vidjeti, on ne predstavlja bitan problem s obzirom na naš cilj istraživanja. Mjerit ćemo opću razinu religioznosti u svakoj vremenskoj točki i gledati kakva je prediktivna sposob-

² Istraživanje 1985. provedeno je u organizaciji Instituta za društvena istraživanja i Zavoda za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagreb. 1989. je provedeno istraživanje Konzorcija socioloških instituta Jugoslavije, a ovdje se koriste podaci za Hrvatsku koji su prikupljeni u organizaciji Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu. 1996. podaci su sakupljeni u organizaciji Zavoda za izučavanje tranzicijskih društava u Zagrebu. Podaci za 2004. hrvatski su dio South Eastern European Social Survey project, a podaci su prikupljeni u organizaciji agencije Puls iz Zagreba.

nost religioznosti za ostale vrijednosne orijentacije u svakoj od tih vremenskih točaka. Izravna usporedivost postoji između 1989. i 1996. a to i jesu dvije ključne točke koje nam omogućuju usporedbu socijalizma i postkomunizma.

Longitudinalna istraživanja, pogotovo ako inicijalno nisu tako dizajnirana, za istraživača su poprilično komplicirana zadata. Jedna od dilema je izbor varijabli za mjerenje stavova. Izabrana su samo ona pitanja koja su postavljena u svim četirima vremenskim točkama. Iz analize su izbačena pitanja koja nisu postavljena u svim četirima vremenskim točkama, iako su mjerila fenomen koji nas je zanimao. Na taj se način izgubilo na širini, ali se dobilo na preciznosti komparacije.

Nezavisna varijabla

Religioznost je bila mjerena u sva četiri perioda s jednim pitanjem:

“Recite mi koje je Vaše mišljenje o religiji?”

1. Vjerujem da je sve to istina.
2. Vjerujem, ali nije sve istina.
3. Razmišljam o tome, ali nije jasno je li sve to istinito ili nije.
4. Ravnodušan sam prema religiji.
5. Uopće nisam religiozan, ali nisam ni protiv religije.
6. Nisam religiozan i protivim se religiji.

Zavisne varijable

Vrijednosne orijentacije detektirali smo s trinaest vrijednosnih stavova koji se ponavljaju u sva četiri istraživanja. Inspekcijom tih stavova pretpostavili smo da oni odražavaju četiri osnovne vrijednosne orijentacije koje smo nazvali nacionalizmom, konzervativizmom u pogledu spolnih uloga, opća autoritarnost i politička autoritarnost. Našu apriornu klasifikaciju vrijednosnih orijentacija provjerili smo pomoću faktorske analize (metoda glavnih komponenti sa varimax rotacijom i Kaiser normalizacijom, v. *tablicu 1.* u dodatku). Faktorska analiza dala je četiri faktora koji se poklapaju s našim vrijednosnim orijentacijama u 2004. Ranijih godina dobivali smo tri faktora, što je u supstantivnom smislu značilo da se politički autoritarizam ne razdvaja od općeg autoritarizma. Samo u zadnjem promatranom razdoblju te dvije dimenzije autoritarizma ulaze u zasebne faktore. “Umjetno” smo razdvojili opću od političke autoritarnosti u prvim trima promatranim razdobljima, iako u prvim trima promatranim godinama imamo samo jedan faktor autoritarizma, pa na taj način pratimo razvoj dvije vrijednosne dimenzije autoritarizma dok su zapravo još stopljene u jedinstvenu cjelinu. To, dakako, uvjetuje niže statističke performanse indeksa (niži alpha) i žrtvuje se statistička pouzdanost za račun komparativnosti i mogućnosti supstantivne interpretacije. Kao što se vidi iz faktorske analize, neka se pitanja u pojedinim godinama sele iz jednog faktora u drugi. Zbog konzistentnosti odlučili smo se da tvrdnju zadržimo u onom vrijednosnom sklopu u kojem se pokazuje u pretežnom broju godina. Tako na primjer tvrdnja “Svaka nacija mora imati svoju državu” u 1985. bolje pristaje u faktor autoritarizma nego nacionalizma, kamo odlazi 1989. i tamo ostaje u sva tri sljedeća promatrana razdoblja. Zbog konzistentije stavljena je u nacionalizam i u 1985, što smanjuje pouzdanost skale u toj godini, ali povećava komparabilnost. Druga iznimka od opće tendencije da tvrdnje ostaju u istom faktoru je tvrdnja “Potpuna sloboda govora vodi u društveno rasulo”. Ta tvrdnja je 1985. i 1989. unutar autoritarizma, da bi 1996. skliznula u nacionalizam, a da bi onda 2004. zajedno s tvrdnjom: “Sudstvo u krajnjoj liniji mora služiti vlasti” oformila poseban faktor koji smo nazvali “političkim autoritarizmom”. Ostale tvrdnje imaju stabilan položaj u vremenu unutar jedinstvenog faktora. To seljenje pojedinih tvrdnji, po našem mišljenju ima svoje supstantivno obrazloženje, a ne predstavlja puki statistički artefakt. Tako pojavljivanje tvrdnje: “Potpuna sloboda govora vodi u rasulo” u sklopu nacionalizma 1996, a ne autoritarizma kao prethodnih

godina vezana je uz vrlo visoki nacionalistički konsenzus i odbijanja kritičkog diskursa. Formiranje posebnog faktora političkog autoritarizma u 2004. svjedoči o konstituiranju demokratskih vrijednosti i prihvaćanja osnovnih principa demokratskih institucija. Činjenica da ljudi postaju svjesni osnovnih elemenata demokratskoga političkog sustava (slobode izražavanja, neovisnosti sudstva) i da te vrijednosti onda prihvaćaju ili odbijaju i neovisno o svojoj generalnoj autoritarnosti koja se više orijentira na pitanja "ljudske prirode" (kao npr.: "Dvije su vrste ljudi – jaki i slabi.", "Bez vođe narod je kao čovjek bez glave." ili „Najvažnija stvar za djecu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima.”)

Konstrukcije vrijednosnih orijentacija koje se upotrebljavaju u analizi su sljedeće:

a) Konzervativnost u pogledu spolnih uloga – sastavljena od sljedećih postavki;

- 1) Ako je samo jedan partner zaposlen, prirodno je da to bude muškarac.
- 2) Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi odgovara ženama.
- 3) Dobro je da u braku postoji jednakost, ali muž treba imati posljednju riječ.
- 4) Muškarcima su bliske javne, a ženama privatne uloge.

b) Nacionalizam – sastoji se od sljedećih postavki:

- 1) Nacionalno mješoviti brakovi su nestabilniji od drugih.
- 2) Svaka nacija mora imati svoju državu.
- 3) Čovjek se može osjećati sigurnim samo kad živi među svojom nacijom.
- 4) Među nacijama se može ostvariti suradnja ali ne i povjerenje.

c) Politički autoritarizam

- 1) Potpuna sloboda govora danas vodi dezorganiziranju društva.
- 2) Sudstvo u krajnjoj liniji mora služiti vlasti.

d) Generalni autoritarizam

- 1) Bez vođe svaki je narod kao tijelo bez glave
- 2) Dvije su glavne vrste ljudi na svijetu – jaki i slabi
- 3) Najvažnija stvar za djecu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima.

(U inicijalnoj klasifikaciji tvrdnju "Bez vođe je svaki narod kao bez glave" svrstali smo u nacionalizam. Rezultati faktorizacije su konzistentno pokazivali da taj stav pripada generalnom autoritarizmu).

Na svaku tvrdnju ispitanik je mogao izraziti svoje slaganje/neslaganje na ljestvici od pet stupnjeva od 1 (uopće se ne slažem) pa do 5 (potpuno se slažem).

Alpha vrijednosti za skale po godinama dane su u dodatku u *tablici 2*.

Kontrolne varijable su: spol, starost, obrazovanje (godine završenog školovanja), zanimanje (osnovne kategorije: direktori i političari, stručnjaci, službenici, obrtnici, VKV i KV radnici, PKV i NKV radnici, seljaci) i nacionalnost (Hrvati i nehrvati).

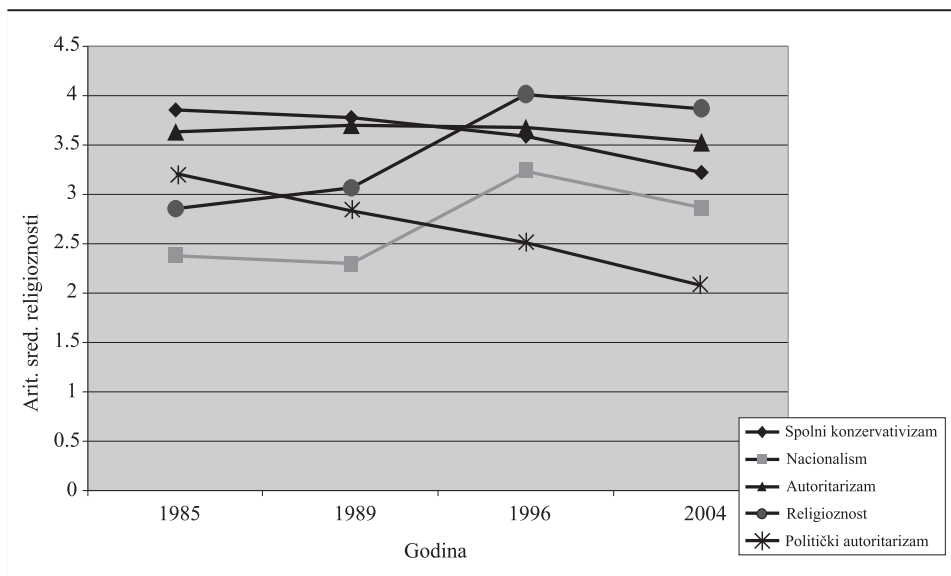
Obrasci promjena vrijednosnih orijentacija u vremenu

Grafikon 1 i *Tablica 1* daju nam osnovni pregled vrijednosnih orijentacija i njihova intenziteta u promatranim vremenskim točkama. Prve dvije vremenske točke prikazuju razinu vrijednosti u 1985. i 1989. dakle još u doba socijalizma, druge dvije u doba postsocijalizma. Od 1996. razdoblje je neposredno nakon "Oluje" i vojne pobjede Hrvatske, a također i kontinuirane vladavine HDZ-a i predsjedničkog mandata Franje Tuđmana od pobjede na prvim slobodnim izborima 1991. u Hrvatskoj do 2000. Od 2004. pokazuje se razdoblje "normalizacije" kad je rat već osam godina prošlost, kad je provedena mirna promjena vlasti i upravo se održavaju izbori gdje se HDZ u novoj koaliciji vraća na vlast. Karizmatične osobe predsjednika Tuđmana već četiri godine nema na sceni i nacionalizam kao glavnu preokupaciju zamjenjuju socijalni problemi.

Tablica 1. Vrijednosne orijentacije u vremenu³

Godina	Spolni konzervativizam	Nacionalizam	Autoritarizam	Religioznost	Politički autoritarizam
1985.	3.85	2.38	3.63	2.86	3.21
1989.	3.77	2.3	3.7	3.07	2.83
1996.	3.59	3.24	3.67	4.01	2.51
2004.	3.23	2.87	3.53	3.87	2.08

Grafikon 1. Vrijednosne orijentacije u vremenu

Tablica 1 i Grafikon 1 pokazuju da u promatranom razdoblju od 20 godina postoje značajne promjene u intenzitetu pojedinih vrijednosnih orijentacija, ali da te promjene idu u različitim smjerovima. Jedan obrazac karakterizira religioznost i nacionalizam. One su niže u socijalističkom razdoblju, a 1996. postaju ekstremno visoke (napose religioznost) da bi se 2004. počele spuštati, iako još ne na razinu od 1989.⁴ Politički autoritarizam ima tendenciju konstantnog pada i u svakom

³ Skala religioznosti originalno je ispitivana na 6 stupnjeva. Za komparativne potrebe ovog rada standardizirana je na 5 stupnjeva kao i ostale skale.

⁴ Pad intenziteta prihvatanja određenih vrijednosti može biti artefakt nešto različitih tehnika ispitivanja od strane IDIS-a i Pulsa pa zato ovdje na to nećemo obraćati pozornost u interpretaciji. Na primjer D. Marinović-Jerolimov (2005) na istom pitanju i s vrlo malim vremenskim pomakom u odnosu na istraživanje provedeno u okviru SESEEP dobiva da religioznost ne opada u razdoblju 1996-2004. Isto po analogiji vrijedi i za druge vrijednosne orijentacije. No naš cilj istraživanja ovdje nije utvrđivanje razine religioznosti nego prediktivna sposobnost razina. Razina religioznosti (i nacionalizma) mjerena bilo kojom tehnikom veća je 2004. u odnosu na 1989, a to je relacija koja nas zanima. Nijanse odnosa 1996-2004 možemo ovdje ostaviti po strani.

je razdoblju niži nego u prethodnom. Druge dvije vrijednosne orijentacije imaju tendenciju pada, ali ta se tendencija izrazitije pojavljuje tek u postkomunističkom razdoblju, dok u socijalističkom razdoblju između dvije vremenske točke i nema bitne razlike. Konzervativnost u pogledu spolnih uloga neznatno opada i u razdoblju 1989-1996, a opći autoritarizam samo u zadnjem promatranom razdoblju 1996-2004.⁵

“Rang-lista” ili relativni intenzitet vrijednosnih orijentacija različit je u različitim vremen-
skim točkama. Godine 1985. najizrazitiji su konzervativizam u pogledu spolnih uloga, opći auto-
ritarizam, a tek zatim religioznost i politički autoritarizam. Nacionalizam je najmanje intenzivan.
Godine 1989. i kasnije najizraženije su prve dvije vrijednosne orijentacije, ali porast religioznosti
uvjetuje da se ona poravnava s njima. Ako se prisjetimo da su uzorci 1985. i 1989. različiti, tj. da se
u prvom slučaju radi o uzorku aktivnog stanovništva, a 1989. o reprezentativnom uzorku ukupnog
stanovništva, taj se skok religioznosti može pripisati da sada u uzorku imamo domaćice i umirov-
ljenike koji su po svemu što znamo religiozniji od aktivnog stanovništva. Iz onoga što možemo vi-
djeti, ako iz uzorka 1989. izlučimo samo aktivne i usporedimo ih s aktivnim pojedincima iz 1985,
skok religioznosti nije statistički artefakt različitosti uzorka, nego stvarno odražava supstantivnu
promjenu. To se vidi iz priložene tablice razina religioznosti pojedinih skupina aktivnog stanov-
ništva u dvama promatranim razdobljima.

Tablica 2. Kvalifikacijska razina i religioznost

Kvalifikacijska razina	1985.	1989.
Seljaci	4.581	4.670
NKV, PKV radnici	3.820	3.694
KV, VKV radnici	3.329	3.665
Zanatlije	3.517	3.741
Službenici i tehničari	2.816	3.203
Stručnjaci	2.623	3.044
Direktori, politički funkcionari	2.150	2.513

Religioznost je mjerena na skali od 1 do 6 gdje 1 znači da ispitanik nije religiozan i protivi se religiji, a 6 da vjeruje da sve religijske postavke smatra istinitima.

Prema tome, u svim kvalifikacijskim grupacijama (osim kod grupe NKV, PKV radnika) za-
pažamo skok religioznosti. Štoviše, može se primijetiti kako je taj skok nešto veći u višim kvali-
fikacijskim grupama (čija je apsolutna razina religioznosti manja) nego u nižim kvalifikacijskim
grupama (čija je apsolutna razina religioznosti veća). To bi se moglo interpretirati kako oni koji
su bili najviše “uključeni” u sustav (a to su oni s višim kvalifikacijama) sada se relativno jače
udaljavaju od toga istog sustava koji se zasnivao na ateizmu i počinju se okretati prema “onome
što dolazi”, a to je oficijelno prihvaćanje religioznosti. Ili slična interpretacija koja kaže da kako
pritisak slabi tako prikrivena ili zatamljivana religioznost izlazi na površinu, a “pritisak” na
konformizam (što znači ateizam) svakako je bio veći na višim stupnjevima kvalifikacijske skale
nego na nižim.

Ako se vratimo na hijerarhijski poredak vrijednosti u 1989, dominantne vrijednosti su kon-
zervativizam u pogledu spolnih uloga, opći autoritarizam, ali i religioznost. Politički autoritari-
zam je u padu, ali ne toliko da bi došao ispod nacionalizma, prema tome nacionalizam još uvijek

⁵ Tu vrijedi isto kao za nacionalizam i religioznost i opadanje smo skloni pripisati više upotrijebljenim
tehnika nego nekoj supstantivnoj promjeni. Opet, za naš argument to nije bitno.

ostaje kao najmanje izražena vrijednost. Zanimljivo je kako promjena uzorka nije uvjetovala promjenu ostalih vrijednosti. Za očekivati je kako će, na primjer, spolni konzervativizam također biti više izražen kod neaktivnog stanovništva, ali 1989. on nije niži nego 1985. U svjetlu njegova kontinuiranog opadanja u kasnijim godinama vjerojatno se radi o dva suprotna trenda koja su poništila promjenu njegove razine. Imamo dugoročni trend prema dolje koji je, međutim, poništen činjenicom drukčije kompozicije uzorka gdje ga je zastupljenost ne-aktivnog stanovništva povukla prema gore. Na taj način globalna usporedba 1985. i 1989. za spolni konzervativizam ispada kao da nema značajne promjene. Isti trend ne opažamo kod nacionalizma: iako možemo očekivati da je ne-aktivno stanovništvo više nacionalističko, njegovo uključivanje u uzorak ne dovodi do povećanja nacionalizma, nego nacionalizam ostaje na istoj razini. To nas još više ostavlja u uvjerenju da zapravo u razdoblju 1985-1989 nema značajnog porasta nacionalizma (Sekulic, Hodson, Massey, 2002).

Prva poslijeratna godina, 1996, znači dramatičnu promjenu u redosljedu vrijednosnih orijentacija. Religioznost raste i postaje dominantnom vrijednošću i takvom ostaje i u 2004. Rast nacionalizma u 1996. ipak nije takav da bi nacionalizam prešao spolni konzervativizam i opći autoritarizam. Međusobni poredak vrijednosti u 2004. ostaje nepromijenjenim, dok njihova niža razina, kao što smo prije spomenuli, vrlo je vjerojatno statistički artefakt različitih upotrijebljenih tehnika. Ono što je za nas, međutim, bitno jest da su razine i religioznosti i nacionalizma u objema postkomunističkim točkama viši nego u komunističkom razdoblju. S druge strane, primjećujemo kontinuirano opadanje političke autoritarnosti koja zamjenjuje mjesto s nacionalizmom, a u zadnje dvije promatrane točke postaje relativno najmanje intenzivno prihvaćana vrijednost. Dakle, najmarkantnije su promjene rast religioznosti koja postaje najintenzivnija vrijednost, rast nacionalizma kao relativno najmanje zastupljena vrijednost na početku promatranog razdoblja i kontinuirano opadanje političkog autoritarizma. Porast nacionalizma nije takav da bi prestigao opći autoritarizam i konzervativizam u pogledu spolnih uloga.

Grafikon 1 nam daje vizualno trendove promjena, a *Tablica 3* nam daje nešto precizniju kvantitativnu sliku. U njoj imamo usporedbu prosječnog intenziteta vrijednosti u dva susjedna promatrana razdoblja (zadnji red daje 1989-2004 usporedbu, dakle zadnje točke u socijalističkom periodu s današnjom situacijom).

Tablica 3. Promjene u intenzitetu vrijednosnih orijentacija u vremenu

Vremenska razdoblja	Religioznost Prosjek i značajnost	Nacionalizam Prosjek i značajnost.	Spolni konzervativizam Prosjek i značajnost	Autoritarizam Prosjek i značajnost	Politički autoritarizam Prosjek i značajnost
1985-1989	2.86-3.07 +	2.38-2.30 0	3.85-3.77 0	3.62-3.70 0	3.21-2.83 -
1989-1996	3.07-4.01 +	2.30-3.24 +	3.77-3.59 -	3.70-3.67 0	2.83-2.51 -
1996-2004	4.01-3.87 -	3.24-2.87 -	3.59-3.23 -	3.67-3.53 -	2.51-2.08 -
//////	//////	//////	//////	//////	//////
1989-2004	3.70-4.66 +	2.30-2.87 +	3.77-3.23 -	3.70-3.53 -	2.83-2.08 -

Značajnost razlike + ili – koji pokazuje da li je intenzitet jedne vrijednosti veći ili manji u promatranom razdoblju, odredili smo ako se intervali pouzdanosti (mjereni opsegom od dvije standardne pogreške oko aritmetičke sredine) ne preklapaju. Oznaka + znači da je vrijednost veća u višoj godini, 0 da nema značajne razlike, a – da je vrijednost manja, drugim riječima, da ispitanici u prvom slučaju prihvaćaju vrijednost značajno više nego u prethodno promatranoj točki, da nema razlike u prihvaćanju vrijednosti između dviju promatranih točaka, i konačno, da se vrijednost prihvaća manje nego je to bio slučaj u prethodnoj promatranoj točki. Statistički značajno manje prihvaćanje svih vrijednosti u 2004. u odnosu na 1996. vjerojatno je rezultat upotrijebljenih

tehnika istraživanja. Za nas je bitno da se obrasci razlika 1989-1996 ne razlikuju od obrazaca 1989-2004, osim u slučaju općeg autoritarizma.

Prema tome, prvi zaključak je da se različite vrijednosti kreću različitim putanjama. Ako bismo gledali samo opći i politički autoritarizam te konzervativizam u pogledu spolnih uloga, mogli bismo zaključiti kako se u promatranom razdoblju od dvadesetak godina hrvatsko društvo modernizira. Ta promjena ide u smjeru smanjenja prihvaćanja klasičnih autoritativnih vrijednosti u politici (dakle u političkoj sferi ljudi postaju više demokratski orijentirani), a također i smanjenja opće autoritarne orijentacije (opći pogledu na društvene odnose) i smanjenju konzervativizma u pogledu spolnih uloga. No ako to znači da ljudi tijekom vremena postaju više "moderni", manje konzervativni, više demokratski, oni s druge strane postaju više religiozni i isto tako više nacionalistički orijentirani. Na prvi pogled mogli bismo očekivati da će se i religioznost i nacionalizam smanjivati kao rezultat "moderniziranja". Jedno od objašnjenja zašto to nije tako svakako je dezintegracija države, društva i rat. Kao što se iz nekih radova vidi (Sekulić, Hodson, Massey, 2002), rat je doveo do porasta nacionalne netolerancije. Činjenica da je u Hrvatskoj bio rat povećalo je intenzitet nacionalizma kao vrijednosne orijentacije (u prethodno citiranom radu usredotočenost je na dokazivanje kako je porast nacionalizma posljedica rata, a ne da je porast nacionalizma prethodio /uzrokovao/ rat). Zanimljivo je uočiti "selektivno" djelovanje rata na vrijednosne orijentacije. On povećava nacionalizam, ali izgleda da nema djelovanje na druge dugoročne modernizacijske trendove. Bi li možda "modernizacijska" tendencija bila jača da nije bilo rata, može se samo spekulirati. Podaci pokazuju da modernizacija u smislu prihvaćanja demokratskih vrijednosti, manjeg autoritarizma i socijalnog konzervativizma bilježi kontinuirani trend u istom smjeru i da ne možemo detektirati neke dramatične skokove koji mijenjaju dugoročne trendove. Samo nacionalizam raste pod utjecajem rata.

Pitanje povećanja religioznosti je kompleksnije. Općeniti je nalaz da je religioznost povezana s nacionalizmom. Je li religioznost uzrok nacionalizma, njegova posljedica ili jednostavno dio istog kompleksa vrijednosti nastalih zbog socijalnih promjena? Ako je nacionalizam posljedica rata, je li on u nekoj mjeri "povukao" za sobom religioznost? No pozicija religioznosti u kompleksu vrijednosti ima posebno mjesto. Iako je manja religioznost indikator "modernijih" stavova, jedna od tehnološki najmodernijih zemalja svijeta SAD je karakterizirana visokim stupnjem religioznosti (Engelhart, Baker, 2000; Engelhart, 1997; Norris, Engelhart, 2004). Prema tome, religioznost ima određenu neovisnu poziciju i nije nužno korelirana s drugim tipovima vrijednosnih orijentacija. To također potvrđuje i nalaz da je religioznost u naglom skoku u gotovo svim postkomunističkim zemljama (Tomka, 1995). Kako se postkomunističke zemlje moderniziraju i demokratiziraju, religioznost gotovo po pravilu raste. Je li to samo kratkoročni skok uvjetovan tegobama tranzicije, u našem slučaju još i rata, kao što tvrde Norris i Inglehart (2004) ili je to normalna oscilacija uvjetovana povećanim religioznim pluralizmom kao što bi proizlazilo iz teorije "religijske ekonomije" (Stark i Finke, 2000) ostaje da se vidi i neće biti predmetom ove analize. Dok za nacionalizam možemo tvrditi da je posljedica rata, za religioznost (po analogiji sa drugim postkomunističkim zemljama) možemo tvrditi da bi porasla i bez interpolacije ratnih događanja. Podaci pokazuju da je rast religioznosti statistički značajan i u razdoblju 1985-1989 (od 3.45 na 3.70 nestandardizirane vrijednosti ili od 2.86 na 3.07 u standardiziranim vrijednostima i bez obzira na razlike u uzorcima). Uostalom, i druga istraživanja su upućivala na to da je u određenom vremenskom razdoblju nastupila promjena trenda sekularizacije u bivšoj Jugoslaviji (pa tako i u Hrvatskoj). Anketna istraživanja su pokazivala da je religioznost u Jugoslaviji bila u opadanju do sredine osamdesetih. U 1953. 90% populacije deklariralo se kao religiozno, 1964. taj je broj pao na 70%. U 1969. već pada na 53.1% a 1984. na 45% (Ramet, 1990:200-203). To je bio opći trend u svim republikama bivše Jugoslavije i u svim denominacijama osim kod Muslimana (Perica, 2002:74-88). Trend sekularizacije bio je izraženiji kod pravoslavnih nego kod katolika. Isto tako možemo zamijetiti da taj silazni trend religioznosti nije korespondirao s aktivnošću institucionalizirane crkve. Njezina prisutnost u javnom životu i aktivnost rasla je paralelno s procesom "liberalizacije" iz šezdesetih (Perica, 2002:38-42). S druge strane, individualna religioznost je u rastu tek sa simptomima pola-

gane dezintegracije socijalističkog režima. No naši podaci pokazuju da trend religioznosti i nacionalizma nisu paralelni. Porast religioznosti prethodi porastu nacionalizma. Dok je u promatranom razdoblju socijalizma (85-89) religioznost u porastu, to se ne može reći za nacionalizam. Netko bi sada mogao primijetiti da je i nacionalizam bio u porastu, jer to je razdoblje povećanja socijalnih tenzija koje umnogome imaju nacionalistički ton. To je razdoblje uzburkavanja srpskog nacionalizma i period dolaska Miloševića na vlast u 1987. ili isto tako pobjede hrvatskog nacionalizma 1991. s HDZ-om na čelu. No prevladavanje nacionalističkog diskursa u politici, kao i pojavljivanje nacionalističkih grupacija u javnosti koje su prije bile pritajene, još ne znači i povećanje nacionalističke svijesti na individualnoj razini. U razdoblju znatnih tenzija koje će kulminirati u raspadu zemlje i nacionalnim sukobima, podaci iz istraživanja 1989. pokazuju da je 43% respondenata ocijenilo stanje međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji vrlo lošim. Međutim, kad su pitani kakvi su međunacionalni odnosi u mjestu gdje žive, onda je velika većina smatrala da su oni dobri. Samo 2.7% ispitanika dalo je istu ocjenu (vrlo loši) kao i za odnose u cijeloj zemlji (Dugandžija, 1991). Dakle, politički diskurs je bio nacionalistički, nacionalni se sukob pomaljao na horizontu i prijetio eksplozijom, ali je on “negdje drugdje”, a ne tu u mjestu gdje ja živim i radim. To je “politička napetost”, a ne napetost s mojim susjedima. Kako se ta opća tenzija može brzo prevesti s opće na lokalnu i individualnu razinu opisao je Županov u odlomku “kraj suživota” u svojoj knjizi *Poslije potopa* (Županov, 1995:38-41).

Iz tih nalaza proizlazi da se različite vrijednosne orijentacije ne kreću paralelno u vremenu. Postoji jedan modernizacijski trend (smanjenje općeg autoritarizma, povećanje političkog demokratizma i smanjenje socijalnog konzervativizma), ali da se istodobno događa porast nacionalizma i religioznosti. Kao što smo prije spomenuli, u apsolutnom smislu religioznost postaje dominantnom vrijednošću poslije rata i tu ostaje u objema promatranim točkama. Ona preuzima to prvo mjesto od konzervativizma u pogledu spolnih uloga koji je dominantna vrijednost prije rata, ali ima trend opadanja u poslijeratno razdoblje. S druge strane, politički autoritarizam stalno statistički značajno opada pa s predzadnjeg pada na posljednje mjesto u vrijednosnim orijentacijama, a njegovo (predzadnje) mjesto u tom razdoblju zauzima nacionalizam.

Promjene prediktivne sposobnosti religioznosti

Analiza prediktivne sposobnosti religioznosti u različitim vremenskim razdobljima treba pomoći da odgovorimo na postavljene hipoteze. Religioznost je u porastu u razdoblju socijalizma. Neki promatrači govore da dolazi do određene promjene trenda od sekularizacije prema većoj religioznosti (Perica, 2002) prema kraju osamdesetih godina. Prema našim podacima, ona je veća u 1996. nego što je bila u zadnjoj promatranjoj točki socijalističkog razdoblja, a sada se smanjuje, iako to smanjenje ne doseže razinu statističke značajnosti, a možda je i čisti statistički artefakt upotrijebljenih tehnika.

Kako bismo odgovorili na postavljena pitanja, najprije upotrebljavamo parcijalne korelacije između intenziteta religioznosti i svake pojedine vrijednosne orijentacije za svaku promatranu godinu. Budući da možemo pretpostaviti da vrijednosne orijentacije nisu samo pod utjecajem vremena i promijenjene društvene situacije nego i pod utjecajem niza drugih strukturalnih varijabli (na primjer, ako su mladi ljudi manje konzervativni, a postoji tendencija da je sve manje mladih u populaciji, onda nam povećani konzervativizam može odražavati jednostavno smanjenje broja mladih ljudi u populaciji u vremenu) uveli smo kontrolu za nekoliko osnovnih varijabli kao spol, starost, obrazovanje, zanimanje i nacionalnost. Kontrola za ovu posljednju varijablu osobito je značajna jer se nacionalna struktura stanovništva dramatično promijenila u odnosu na onu od prije rata. U naša dva predratna istraživanja proporcija Srba u uzorku kretala se 12.5% u 1985 i 12.0% u 1989, a poslije rata 3.1% u 1996 i 3.5% u 2003. Hrvati su statistički značajnije religiozniji od nehrvata u dvjema promatranim godinama prije rata pa već na temelju promijenjene nacionalne strukture možemo očekivati povećanu razinu religioznosti u Hrvatskoj. Prema tome, kontrola za nacionalnost pokazuje promjenu u intenzitetu vrijednosti neto od promjene nacionalne strukture.

Tablica 3. u dodatku daje prosječni intenzitet religioznosti kod Hrvata i nehrvata u svim promatranim vremenskim točkama. Iz nje je vidljivo da je statistički značajni rast religioznosti u razdoblju 1985-89 isključivo rezultat povećane religioznosti Hrvata dok su nehrvati (u tom razdoblju još pretežno Srbi) na istoj razini religioznosti. U postkomunističkom periodu razlika između Hrvata i nehrvata se nešto smanjuje. To je rezultat rasta religioznosti u Hrvata ali i nehrvata. Pretpostavljamo da je rast religioznosti nehrvata velikim djelom determiniran promjenom nacionalne strukture nehrvata, tj. drastičnim padom udjela Srba u ukupnoj populaciji. Zapažamo također kako religioznost nehrvata nastavlja rasti i u razdoblju 1996-2004, a da religioznost Hrvata počinje opadati. Je li to rezultat smanjenog broja nehrvata pa su moguće veće slučajne varijacije ili to ipak odražava neki trend, može biti predmet posebne analize. Možemo pretpostaviti da je određeni dio varijacije rezultat promijenjene obrazovne ili strukture zanimanja.

Tablica 4. Parcijalni koeficijent korelacije između religioznosti i ostalih varijabli vrijednosnih orijentacija u različitim godinama (značajnost u zagradama)

Varijable	1985.	1989.	1996.	2004.
Spolni konzervativizam	.175 (.000)	.105 (.000)	.165 (.000)	.174 (.000)
Nacionalizam	.271 (.000)	.295 (.000)	.232 (.000)	.192 (.000)
Autoritarizam	.162 (.000)	.091 (.000)	.135 (.000)	.134 (.000)
Politički autoritarizam	.032 (.106)	.001 (.969)	.168 (.000)	.110 (.001)

Gornja tablica pokazuje da je religioznost značajan prediktor ostalih vrijednosnih orijentacija. U socijalističkom razdoblju ona značajno predviđa tri od četiri promatrane vrijednosti. Jedino politički autoritarizam nije značajno predviđen religioznošću. U postkomunističkom razdoblju to se mijenja te i politički autoritarizam biva značajno predviđen religioznošću. Prema postavljenoj hipotezi ne zanima nas samo je li religija povezana s ostalim vrijednosnim orijentacijama, nego da li njezina prediktivna sposobnost raste ili pada. Činjenica kako ona od prediktiranja tri vrijednosti u postkomunizmu predviđa sve četiri promatrane vrijednosti jest inicijalna indikacija u korist kontekstualne hipoteze. U postkomunizmu kad je religiozni kontekst karakteriziran višom razinom religioznosti, ona postaje i značajniji prediktor ostalih vrijednosti.⁶ Površna inspekcija tablice pokazuje da su koeficijenti viši u postkomunističkom razdoblju nego u razdoblju socijalizma, što govori u prilog kontekstualne hipoteze. No prije definitivnog zaključka treba ići u precizniju analizu.

Krenimo najprije s usporedbom 1989. s 1996. i 2004. Za precizniju usporedbu uzimamo samo 1989. godinu kao onu koja karakterizira socijalističko razdoblje zbog prije spomenutih razlika u uzorkovanju. U sljedećoj tablici dane su statističke značajnosti (t-testovi) između dviju parcijalnih korelacija.

⁶ Zanimljivo je spomenuti da Norris i Inglehart (2004:204-208) nalaze da Hrvatska među industrijskim zemljama ima najjaču korelaciju između stupnja religioznosti i desne pozicije na skali samosmještanja desno – lijevo. To vrijedi za istraživanje iz 1995. To prvo mjesto Hrvatska "gubi" 2000. jer u njoj ta korelacija pada (od .277 na .194), a u mnogim zemljama raste pa je tako "pretječu" Poljska, Slovačka, Slovenija i Turska. (Poljska i Turska nisu bile uključene u val 1995. pa je možda ta korelacija u tim zemljama bila viša, ali to jednostavno ne znamo.)

Tablica 5. T testovi za razliku između koeficijenata korelacija religioznosti i drugih vrijednosti u određenim razdobljima

Vrijednost	Razdoblje	T
Spolni konzervativizam	1996-1989	2.083
	2004-1989	2.077
Nacionalizam	1989-1996	2.35
	1989-2004	3.23
Autoritarizam	1996-1989	1.545
	2004-1989	1.327
Politički autoritarizam	1996-1989	5.71
	2004-1989	3.14

T test se dobiva tako da se korelacija pretvori u korespondentnu z-vrijednost i tako se distribucija uzoraka normalizira. Razlika između dvije z vrijednosti (za dva dobivena koeficijenta korelacije) podijeli se sa standardnom pogreškom te razlike. Interpretacija je jednaka kao i za testiranje razlike među aritmetičkim sredinama, tj. ako je t veći od 1.96, može se razlika između dvaju promatranih koeficijenata korelacije smatrati statistički značajnom (Petz, 1970:166-167). U tablici je uvijek dana najprije kasnija godina koji se uspoređuje s ranijom. Na primjer, T od 2.083 u prvom redu tablice pokazuje nam da je skok korelacije između religioznosti i spolnog konzervativizma od .105 na .165 statistički značajan, tj. da je religioznost bolji prediktor spolnog konzervativizma u 1996. nego što je to bila u 1989. (iako je i u 1989. ona značajan prediktor).

Također vidimo da je obrazac i za usporedbu 1996/1989. i 2004/1989. jednak pa nas tako moguće razlike 1996/2004, koje su nastale kao rezultat različitih tehnika, ne zanimaju jer ne mijenjaju one relacije koje nas zanimaju za te tri promatrane godine.

Ako gledamo prvu seriju od tih usporedbi (1989-1996), vidimo da je razlika između koeficijenata korelacija statistički značajna za tri promatrane vrijednosti, a ne doseže razinu značajnosti za autoritarnost. To znači da razina religioznosti značajno bolje predviđa spolni konzervativizam i politički autoritarizam u 1996. nego u 1989. (to je u skladu sa kontekstualnom hipotezom). Koeficijent korelacije religioznost – autoritarizam isto ide u tom smjeru, dakle veći je nego u 1989. iako ne doseže razinu značajnosti ($T = 1.545$). Kod nacionalizma T je značajan ($t = 2.53$), ali on pokazuje da je religioznost značajno slabiji prediktor nacionalizma u 1996. nego u 1989, dakle u skladu s hipotezom razvodnjelog konteksta. Ako pogledamo usporedbu 1989. i 2004, dobivamo ponovno isti obrazac, a to je koeficijent parcijalne korelacije veći za tri promatrane vrijednosti (iako za autoritarnost ide u istom smjeru, tj. parcijalna korelacija između religioznosti i autoritarizma veća je u postkomunističkom razdoblju nego u komunističkom, ona ne doseže razinu statističke značajnosti). Za nacionalizam koeficijent je statistički značajno manji.

Na temelju toga možemo zaključiti da je kontekstualna hipoteza potvrđena. Naime, od četiri promatranih vrijednosnih orijentacija tri su bolje predviđene religioznošću u postkomunističkom razdoblju (i ona koja nije statistički značajno različita upućuje u istom smjeru). Jedna vrijednost (nacionalizam) se ponaša obratno, tj. nju religioznost slabije predviđa nego što je to bio slučaj u socijalističkom razdoblju. Izgleda da vrijedi analogija sa Starkovom hipotezom, tj. povećana opća razina religioznosti u postsocijalističkom razdoblju dovodi do njezine bolje prediktivne sposobnosti za vrijednosne orijentacije spolnog konzervativizma, autoritarizma i općeg autoritarizma. Samo u slučaju nacionalizma religioznost je u postsocijalizmu slabiji prediktor.

Po analogiji sa Starkovim tumačenjem odnosa religioznosti i moralnih vrijednosti možemo reći da ako svi ljudi postaju religiozniji, onda ta religioznost ima općenitiji efekt i na ostale vrijednosti, tj. bolje predviđa kakve će biti ostale vrijednosne orijentacije. U situaciji opće visoke razine religioznosti oni koji su religiozni i u ostalim vrijednosnim orijentacijama imaju tendenciju izražavanja orijentacije koje su u skladu s religioznim vrijednostima. Kad je, međutim, opća razina religioznosti manja, onda je religioznost više kompartmenalizirana i ne utječe na druge vrijednosne

orijentacije. Drugim riječima, iz činjenice individualne religioznosti ne možemo dobro predvidjeti kakve će biti ostale orijentacije jer one ne čine koherentni sklop sa religioznošću.

Pogledamo li naš "devijantni" slučaj, možemo postaviti pitanje zašto religioznost bolje predviđa spolni konzervativizam i oba oblika autoritarizma, a slabije nacionalizam. Pretpostavljamo da je razlog u različitoj dugoročnoj dinamici tih vrijednosnih orijentacija u vremenu. Podsjetimo da se nalazi Starka odnose na dva teritorija s različitom razinom religioznosti. Naši se rezultati odnose na isti teritorij (pojedince i grupe) u različitim vremenskim točkama između kojih je došlo do značajnog skoka razine religioznosti. Ta vremenska dinamika treba biti uzimana u obzir kod interpretacije. Naime, ne samo da se razina religioznosti promijenila, tj. skočila, nego su se i razine drugih vrijednosti promijenile, tj. nacionalizam se povećao, politički autoritarizam i spolni konzervativizam smanjili, a opći autoritarizam ostao na istoj razini. Za potpunu interpretaciju nalaza moramo uzeti u obzir promjene razine, ne samo nezavisne varijable (religioznosti), nego i zavisnih varijabli (ostalih vrijednosnih orijentacija). Kad uzmemo u obzir dinamiku promjene razine vrijednosnih orijentacija, onda svoje rezultate možemo interpretirati ne samo u skladu s inicijalno postavljenim hipotezama i potvrditi kontekstualnu hipotezu, nego interpretaciju možemo precizirati u skladu s tim kako se razina pojedinih vrijednosnih orijentacija mijenja u vremenu. Kad ljudi postaju općenito manje konzervativni, onda činjenica da postaju više religiozni dovodi do toga da iz njihove religioznosti možemo bolje predviđati njihovu konzervativnost nego kad su bili manje religiozni a više konzervativni (Sada pojam konzervativnosti upotrebljavamo u njegovom generičkom značenju i on obuhvaća kako autoritarnost tako i spolni konzervativizam). Drugim riječima, kad vrijednost naše nezavisne varijable (razine religioznosti) raste, a vrijednost zavisnih varijabli ostaje ista ili se čak smanjuje, onda kontekstualna hipoteza vrijedi i religioznost bolje predviđa ostale vrijednosti. To, međutim, ne vrijedi kad i zavisna varijabla (u ovom slučaju nacionalizam) također raste. Kad paralelno s porastom religioznosti ljudi postaju i više nacionalistički orijentirani, onda religioznost manje razlučuje među više ili manje nacionalistički orijentiranim.

Zaključak o validnosti kontekstualne hipoteze glasi: povećana religioznost je bolji prediktor drugih vrijednosti kad ove istodobno postaju manje izrazite ili ostaju iste. Tada se razlika u "razini" prihvaćanja vrijednosnih orijentacija povećala. Ako druge vrijednosti (kao što je to u našem slučaju nacionalizam) također postaju više prisutne, onda religioznost postaje slabijim prediktorom. Tako u prognoziranju prediktivne sposobnosti religioznosti nije važna samo njezina apsolutna razina i trend (promjena "konteksta"), nego isto tako i apsolutna razina i trend ostalih vrijednosti.⁷ To je zapravo vrlo jednostavno razumjeti. Ljudi postaju više religiozni i više nacionalistički pa religioznost ne diferencira one koji su nacionalisti od ne-nacionalista. Obratno, ako za primjer uzmemo spolni konzervativizam, ljudi s jedne strane postaju religiozniji ali i manje spolno konzervativni pa korelacija između religioznih i smanjenog broja spolno konzervativnih postaje jasnija. Religiozniji su više spolno konzervativni, ali ne i više nacionalistički jer su svi postali nacionalisti. S druge strane, manji je broj spolno konzervativnih i oni se jasno izdvajaju po svojoj religioznosti od onih koji su manje spolno konzervativni.

Ovaj nalaz precizira kontekstualnu hipotezu i stavlja naglasak ne samo na povišenje razine religioznosti, nego i na razmak koji se stvara između religioznosti i drugih vrijednosnih orijentacija. Kontekstualna hipoteza je validna zbog povećanja jaza između razina religioznosti i ostalih razina, a taj jaz proizlazi iz činjenice što religioznost ide prema gore, a ostale vrijednosti prema dolje ili ostaju iste. Tamo gdje toga povećanog jaza nema, tj. gdje druge vrijednosti idu prema gore, religioznost ne dobiva na prediktivnoj sposobnosti.

⁷ Dimenziju vrijednosti zavisnih varijabli (u slučaju Starkove teorije moralnih vrijednosti) Stark ne razmatra. On jednostavno ustanovljuje da kad je kontekst intenzivnije religioznosti, onda je ona bolji prediktor moralnih vrijednosti. Stark ne uzima u obzir koliki je intenzitet moralnih vrijednosti. To za njega i nije važno jer polazi od pretpostavke da su vrijednosti relativno stabilne u vremenu – kako religioznost tako i moralne vrijednosti. Mi, naprotiv, imamo posla sa situacijom dinamične promjene gdje postoji promjena vrijednosnih orijentacija i to promjena koja ide u različitim smjerovima. Religioznost, ali i nacionalizam, rastu. Ostale vrijednosti imaju obratnu, iako manje izraženu, tendenciju opadanja intenziteta.

Zaključci o kauzalnom odnosu među vrijednostima

Činjenica da ovdje imamo podatke koji nam govore o kretanju vrijednosnih orijentacija u duljem vremenskom razdoblju govori nam nešto i o njihovom međusobnom kauzalnom odnosu. Iako to nije bio glavni cilj analize, ovdje ćemo ukazati na nekoliko implikacija koje proizlaze iz rezultata za međusobni kauzalni odnos tih varijabli.

Promatrane vrijednosne orijentacije kreću se različitim dinamikom, što može ukazivati na nepostojanje kauzalnog odnosa među njima, ili njihova nezavisnog postojanja i dinamike. Većina socioloških istraživanja zasniva se na podacima sakupljenim u jednoj vremenskoj točki, a zaključci o kauzalnim odnosima o projiciranim promjenama u vremenu izvode se na temelju tako dobivenih podataka. Ignoriramo li činjenicu da ovdje imamo longitudinalne podatke i zamislimo kakvi bi bili naši zaključci da baratamo s transverzalnim presjecima. Kao ilustraciju uzmimo na primjer religioznost i spolni konzervativizam. U svakoj promatranoj godini imamo pozitivnu i statistički značajnu korelaciju između tih dviju varijabli (0.175 u 1985, 0.105 u 1989, 0.165 u 1996, 0.174 u 2004). Bez obzira na to što će svaki trenirani sociolog vjerno ponavljati formulu da korelacija nije kauzalitet, ako imamo na raspolaganju samo jednu vremensku točku, na temelju te pozitivne korelacije će se očekivati da ako se to istraživanje ponovi, da će obje vrijednosne orijentacije ići u istom smjeru. Budući da je među njima korelacija pozitivna, onda će povećanje religioznosti dovesti do povećanja spolnog konzervativizma (dakako, vrijedi i obratno. Iz te analize vidimo da bez obzira što u svakoj promatranoj točki imamo pozitivnu korelaciju među tim dvjema varijablama u vremenu, one se kreću u "obratnim" smjerovima, tj. religioznost raste, a spolni konzervativizam opada. Štoviše, povećana korelacija u jednoj točki indicira nam da se razina religioznosti i spolni konzervativizam u duljem vremenskom razdoblju kreću u obratnim smjerovima. To samo govori o značajnoj ograničenosti projekcija iz jedne vremenske točke na historijsku dinamiku.

U jednoj prijašnjoj analizi na istim podacima, ali samo za 1996. godinu, Kunovich i Deitelbaum (2004) pretpostavljaju da etnička polarizacija (koja se umnogome poklapa s konceptom nacionalizma kako ga mi ovdje definiramo) uvjetuje tradicionalizam u odnosu na spolne uloge. Bez obzira na to što oni u svojem statističkom modelu potvrđuju hipotezu o nacionalizmu kao "uzročniku" tradicionalizma, tj. spolnog konzervativizma, naši longitudinalni nalazi sugeriraju drukčiji odnos među tim vrijednosnim orijentacijama. Ako nacionalizam varira potpuno neovisno o dugoročnim trendovima u spolnom konzervativizmu, onda je teško vidjeti kako bi on mogao biti njegov uzročnik. Jedan od naših nalaza jest da imamo kontinuirani trend opadanja spolnog konzervativizma, a porast nacionalizma. To znači da nacionalizam i spolni konzervativizam variraju neovisno jedan o drugomu, a njihova korelacija u jednoj vremenskoj točki (koja postoji i pozitivna je) ništa ne govori o vremenskoj dinamici. Isto vrijedi i za religioznost i spolni konzervativizam. Iako unutar svake promatrane godine imamo statistički značajnu korelaciju između religioznosti i spolnog konzervativizma (kao i između nacionalizma i spolnog konzervativizma), dugoročno te dvije vrijednosne orijentacije variraju neovisno jedna o drugoj. To znači da je ta veza prividna (spuriozna), a kontrole koje Kunovich i Deitelbaum uvode ne pogađaju prave varijable koje opaženu korelaciju uvjetuju i onda konzekventno donose krivi zaključak o njihovom kauzalnom odnosu.

Jedan kauzalni odnos koji u našoj longitudinalnoj analizi nije isključen jest onaj između religioznosti i nacionalizma. Dapače, iz činjenice da porast religioznosti možemo detektirati nešto prije nego porast nacionalizma, govori u prilog hipotezi da religioznost uvjetuje nacionalizam. No ni tu ne možemo biti sigurni da nešto treće ne stoji iza promatranog porasta tih varijabli. Međutim, longitudinalna analiza pokazuje da različiti oblici autoritarizma variraju u vremenu neovisno o nacionalizmu i religioznosti pa njihove opažene veze u transverzalnim analizama možemo interpretirati kao spuriozne.

LITERATURA

- Adorno, Theodore W., Else Frankle-Brunswick, Daniel L. Levinson, R. Nevitt Sanford (1950) **The Authoritarian Personality**. Harper & Sons. New York.
- Albrecht, J. L., B. A. Chadwick, D. S. Alconi (1977) Religiosity and Deviance. Application of an Attitude-Behavior Contingent Consistency Model. **Journal of the Scientific Study of Religion**. 16:263-274.
- Beatty, Kathleen Murphy, Oliver Walter (1984) Religious Preference and Practice: Reevaluating Their Impact on Political Tolerance. **Public Opinion Quarterly**. 48:318-29.
- Dugandžija, Nikola (1991) Domet nacionalne zaokupljenosti. U **Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj**. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Froese, Paul (2001) Hungary for Religion. A Supply-side Interpretation of the Hungarian Religious Revival. **Journal of the Scientific Study of Religion**. 40(2):251-268.
- Gautier, M. L. (1997) Church attendance and religious belief in post-communist societies. **Journal for the Scientific Study of Religion**. 36(2):289-296.
- Higgins, P. C., G. L. Albrecht (1977) Helfire and Delinquency Revisited. **Social Forces**. 55:952-958.
- Hirschi, Travis, Rodney Stark (1969) Helfire and Delinquency. **Social Problems**. 17:202-213.
- Hodson, Randy, Duško Sekulić, Garth Massey (1994) National Tolerance in the Former Yugoslavia. **American Journal of Sociology**. 99(6):1534-58.
- Ingelhart, Ronald (1997): **Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies**. Princeton University Press. Princeton NJ.
- Ingelhart, Ronald, Wayne E. Baker (2000) Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. **American Sociological Review**. 65(1):19-51.
- Jelen, T. G. (1998) Research on religion and mass political behavior in the United States: Looking both ways after two decades of scholarship. **American Politics Quarterly**. 26(1):110-34.
- Kunovich M. Robert, Catherine Dietelbaum (2004) Ethnic Conflict, Polarization, and Gender Attitudes in Croatia. **Journal of Marriage and Family**. 66:1089-1107.
- Laytko, B., D. Finkel, Lee Kirkpatrick (2001) Predicting Prejudice From Religious Fundamentalism and Right-Wing Authoritarianism: A Multiple-Regression Approach. **Journal for the Scientific Study of Religion**. 40:1-10.
- Laytko, B., D. Finkel, R. G. Bringle, L. Kirkpatrick (2002) Religious Fundamentalism as a Predictor of Prejudice: A Two Component Model. **Journal for the Scientific Study of Religion**. 41(4):623-635.
- Marinović-Jerolimov, Dinka (2005) Tradicionalna religioznost u Hrvatskoj 2004.: između kolektivnog i individualnog. **Sociologija sela**. 43(2):303-338.
- Need, Ariana and Geoffrey Evans (2001) Analyzing patterns of religious participation in post-communist Eastern Europe. **British Journal of Sociology**. 52(2):229-246.
- Norris, Pippa (2004) **Electoral Engineering**. Cambridge University Press. New York.
- Norris, Pippa and Inglehart Ronald (2004) **Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide**. Cambridge University Press. Cambridge. New York.
- Nunn, Clyde Z., Harry J. Crockett, J. Allen Williams (1978) **Tolerance for Nonconformity**. Jossey Bass.
- Perica, Vjekoslav (2002) **Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States**. Oxford University Press. Oxford.
- Petz, Boris (1970) **Osnovne statističke metode**. Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb.
- Piereson, James, John L. Sullivan, George Marcus (1980) Political Tolerance: An Overview of Some New Findings. U **The Electorate Reconsidered**. Urednik: Joh C. Pierce, John L. Sullivan. Sage. Str. 157-78.
- Ramet, Pedro (ed) (1990) **Catholicism and Politics in Communist Societies**. Duke University Press. Durham NC.
- Sekulić, Duško, Randy Hodson, Garth Massey (2002) War and Tolerance. **Revija za Sociologiju**. 33(1-2):33-57.
- Sekulić, Duško, Željka Šporer (1997) Podrška režimu u Hrvatskoj. Odrednice podrške režima u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. **Revija za Sociologiju**. 28(1-2):36-61.
- Stark, Rodney (1996) Religion as Context: Helfire and Delinquency One More Time. **Sociology of Religion**. 57:163-173.
- Stouffer, A. A. (1955) **Communism, conformity, and civil liberties**. Doubleday and Co. Garden City. NY.

- Šiber, Ivan (1998) Povijesni i etnički rascjepi u hrvatskom društvu. U **Birači i demokracija** (Urednici Mirjana Kasapović, Ivan Šiber, Nenad Zakošek). Alinea. Zagreb.
- Šiber, Ivan (2001) Političko ponašanje birača u izborima 1990–2000. U **Hrvatska politika 1990–2000**. (Urednik Mirjana Kasapović). Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Vrcan, Srđan (2001) **Vjera u vrtlozima tranzicije**. Glas Dalmacije. Revija Dalmatinske akcije. Split.
- Tomka, Miklos (1995) The Changing Social Role of Religion in Eastern and Central Europe: Religion Revival and Its Contradictions. **Social Compas** 42(1):17–26.
- Županov, Josip (1995) **Poslije potopa**. Globus. Zagreb.

RELIGIOSITY AS A PREDICTOR OF VALUE ORIENTATIONS

DUŠKO SEKULIĆ

Flinders University, Australia

ŽELJKA ŠPORER

University of South Australia, Australia

The paper is based on analogy with Rodney Stark's findings that religiosity is a good predictor of other moral values when general religiosity level is high but not when it is low. The research question is: what is happening to the predictive capability of religiosity in the postsocialist period in Croatia where the general level religiosity increased. The hypothesis derived from Stark would be that the predictive capability of religiosity will increase. Counterhypothesis will say the opposite, namely that the predictive capability of religiosity will go down because the religiosity in postsocialism is based on new conformity and consequently „less onesst. The results are more in accordance with the first hypothesis and religiosity is a good predictor of values system, it better predicts gender conservatism and authoritarianism but not nationalism. The reason for that is that the level of nationalism went up, in the same direction as religiosity did, and levels of other value orientations went down or stayed the same. As the consequence the gap between the religiosity and other value orientations (except nationalism) has increased.

The longitudinal nature of our analysis is offering us another interesting conclusion. The fact that the positive correlation among value orientations exists in one point in time does not mean that they will move in the same direction in the future. For example our data are showing a positive correlation between religiosity and gender conservatism in every particular time point. On the long term these two value orientations are moving in opposite directions: the religiosity is going up and gender conservatism down.

Key words: RELIGIOSITY, PREDICTIVE CAPABILITY, NATIONALISM, VALUE ORIENTATIONS, GENDER CONSERVATISM, AUTHORITARIANISM

Tablica 1. Faktorska analiza

	Komponente 1985.			Komponente 1989.			Komponente 1996.			Komponente 2004.			
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	4
Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac.	.684	.075	.021	.684	.064	-.002	.746	.224	.060	.782	.136	.206	.065
Nacionalno mješoviti brakovi uvijek su nestabilnije od drugih.	.221	-.004	.688	.199	-.003	.698	.345	-.009	.671	.129	.817	.071	.057
Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi odgovara ženama.	.703	.149	.052	.719	.178	.084	.747	.208	.164	.823	.103	.206	.021
Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je najbolje da muškarac ima posljednju riječ.	.689	.145	.208	.719	.119	.156	.746	.056	.250	.703	.175	.034	.232
Za ženu je prirodno da se bavi kućanskim poslovima, a za muškarca da radi izvan kuće.	.703	.104	.169	.724	.163	.124	.770	.227	.176	.833	.124	.207	.094
Potpuna sloboda govora omogućena u društvu danas, vodi u potpuno rasulo društva.	.059	.481	.070	.091	.512	.023	.156	.304	.430	.148	.109	.184	.730
Svaka nacija bi trebala imati vlastitu državu.	-.073	.634	.086	.037	-.168	.714	.055	-.018	.662	.049	.612	-.095	.069
Sudstvo u krajnjoj liniji mora služiti onima koji su na vlasti.	.160	.624	-.018	.091	.589	-.021	-.012	.519	.346	.102	.048	.062	.825
Čovjek se može osjećati posve sigurnim samo kad živi u sredini gdje je većina pripadnika njegove nacije.	.083	.167	.792	.068	.192	.758	.164	.338	.652	.167	.805	.162	.119
Među različitim nacijama može se ostvariti suradnja, ali ne i potpuno povjerenje.	.060	.198	.722	.047	.298	.549	.112	.444	.426	.168	.725	.293	-.037
Narod bez vođe je kao čovjek bez glave.	.335	.528	.081	.112	.689	.032	.237	.704	.069	.179	.249	.613	-.028
Dvije su vrste ljudi na svijetu: jaki i slabi.	.143	.506	.289	.046	.632	.135	.146	.726	.049	.103	.005	.792	.201
Najvažnija stvar za djecu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima.	.396	.512	.189	.368	.605	.100	.361	.634	.046	.267	.033	.729	.140
Objašnjeni % varijance	27.65	10.25	9.003	25.58	12.50	10.14	33.92	9.767	8.913	33.04	13.07	9.317	8.103
Objašnjeni kumulativni % varijance			46.9			48.226			52.600				63.54

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.
a Rotation converged in 4 iterations.

Tablica 2. Alpha vrijednosti za skale po godinama

	1985.	1989.	1996.	2004.
Spolni konzervatizam	.700	.712	.806	.8382 ⁸
Autoritarnost	.562	.616	.665	.620 ⁹
Nacionalizam	.576 ¹⁰	.639	.625 ¹¹	.764 ¹²
Politički autoritarizam	.300	.395	.452	.500

Tablica 3. Intenzitet religioznosti Hrvata i ostalih

Nacije	Mean 1985	Mean 1989	Mean 1996	Mean 2004
Hrvati	3.7245	4.0244	4.9212	4.7112
Ostali	2.6276	2.7695	3.8140	4.1579

⁸ Ispuštanjem tvrdnje "Dobro je da u braku postoji jednakost, ali najbolje je da muškarac ima posljednju riječ." marginalno bi povećali alpha koeficijent na .8393.

⁹ Ispuštanjem tvrdnje "Narod bez vođe je kao čovjek bez glave." podigli bismo marginalno alpha na .626

¹⁰ Ispuštanjem tvrdnje "Svaki narod mora imati svoju državu." alpha bi skočio na .640

¹¹ Ispuštanjem iste tvrdnje alpha bi skočio na .636

¹² Ispuštanjem iste tvrdnje alpha skače na .8027. (Znači da samo u 1989. ispuštanje te tvrdnje ne bi povećalo relijabilnost skale).